

Türkler ve Kağanlıkları*

Prof. Dr. O. K. KARAYEV**

Aktaran: Mustafa KALKAN***

Eski dönemlerde, Merkezî Asya'da Türk halklarının ortaya çıktıkları zaman dilimi içinde, "Tele", (T'ie-le), "Tyukyu", (T'u-chüe) diye isimlendirilen iki büyük birliğin asıl rolü oynadığı görülür. Onlar, Hun ve Dinlin (Ting-ling) boyları ile yakın etnik bağlara sahiptir.

Çin yıllıklarındaki malumatlara göre, Tele boyları miladın başlangıç dönemlerinde "Gaogyuy" (Kaoch'eler-Büyük Arabalılar) şeklindeki etnonimle adlandırılır. Bugünkü Moğolistan ve Tuva topraklarında konar-göçer olarak yaşadıkları tespit edilmiştir. Daha sonra isimleri vakayinamelerde bir dönem "Gaogyuy" şeklinde görülmüş fakat bu etnonim zamanla yok olup gitmiştir. Tele birliğinin tarihinde, Seyanto (Hsie-yen-t'ö), Veyho (Wei-ho), Payegu (Pa-ye-k'u), Tunlo (Torna-T'ung-lo), Pugu (Pu-ku-Bugu), Apa, Teleer, Sekme, Talanko (Dolange-To-lan-ko), Kipi, Atye (A-tie), Hun, Husie (Husa-Hu-hsie), Fulo (Fu-lo), Filikyu, Tubo (Tu-p'ö) ve Guligan (Ku-li-kan-Kurikan) adlı uruğlar (boylar) büyük bir rol oynar. Onlar, Büyük Kingan'dan Tiyanşan (T'ien-shan) ve Şimalî Kıtay'a (Kuzey Çin'e) kadar olan bölgelerde göç edip durmuşlardır.

Türk (Tyurkyut, Tu-kyu vb.) boyları hakkında ilk malumatlar, Çin ülkesindeki Pei shih (304-436), Chou-shu (556-581), Pei Ch'i shu (Bey Tsi-şu)¹ (550-577) ve Sui shu (589-619) hanedanlıklarının tarihinde görülür. Bu kaynaklarda, Türklerin ortaya çıkışları hakkındaki efsanelerin ikisi oldukça ilgi çekicidir. Bu efsanelerden birinde, Türk boylarının ataları olarak kabul edilen Hunlar kuzeydeki So (Suo) bölgesinde yaşamaktadır. Onlar yetmiş² bir kardeştir, en büyüğü İçjini- Nişidu (İ-ssu-nishih tou) olup kurttan (börüden) doğar. Günlerden bir gün So bölgesine düşmanlar saldırdıklarında sadece İçjini- Nişidu sağ kalmayı başarır. Onun eşlerinden biri yaz perisinin, diğeri kış perisinin kızıdır. Birinci eşinden dört oğlu olup, biri Ak-kuu'ya (Akkuğu'ya) dönüşür, ikincisi olan Tsigu ile Afu, Gyan deryasının ortasındaki bölgeye, üçüncüsü Çusi (Ch'u-hsi) suyunun boyuna, dördüncüsü Basıçu, Şişi dağı eteklerine gider ve hükümlerliklerini tesis edip buralarda yaşamaya başlarlar. Onların en büyüğü olan Nadulu-şad, ateşi bulmuştur.

Bundan dolayı yerli halk ona Tukyue diye ad

verip, kağan olarak seçer. Nadulu-şad'ın on kadını vardır, bunların en küçüğünden Aşina (A-shih-na) adında bir oğlu doğmuştur. Nadulu-şad dünyadan göç edince, oğulları arasındaki müsabakada diğerlerinden çok daha fazla zıplamayı başardığı için Ahyan-şad (A-hsien şad) adlı oğlu kağan olarak tanınır.³

Zikredilen kısa efsanenin aslında gerçekliği yönüyle az da olsa bir anlam ifade ettiğini söylersek yanılmayız. N. A. Aristov, ilk kez So bölgesinde Altay'ın şimalî eteklerindeki Lebed suyunun Biy deryasına katıldığı yerde yaşayan So boyuyla, İçjini- Nişidu'nun Ak kuğu'ya dönüşüp giden oğlunun ise bugünkü Ku-kişilerle (Lebedinlerle) etnik bağlantısının olduğunu ileri sürmektedir. Bunun yanı sıra, üçüncü ve dördüncü oğlunun meskün olduğu alanı, Katun deryasına katılan Çu havzasına yerleştirir. N. A. Aristov, İçjini-Nişidu'nun ikinci oğlu Tsigu'nun beyliğindeki ülkeyi, Yenisey (Gyan) ile Abakan (Afu) deryalarının ortasına yerleştirmektedir.⁴ Çin dili-tarihi mütehassısı S. E. Yahontov'a göre; Tsigu sözünün anlamı "Kırgız" (Ch'i-ku) etnoniminin ilk fonetik varyantlarından biridir.⁵

S. V. Kisilev, So efsanesi belirli bir dönemde meydana gelen olaylara dayandırılmıştır, bu tarihî ve coğrafi malumatlar bazı yönleriyle inanılır bilgiler ihtiva eder demektedir.⁶ Arkeolojik materyallerin ortaya koyduğu sonuçlara bakıldığında Dağlık Altay ile Hakas medeniyeti arasında büyük benzerliklerin olduğu görülür.

Kısaca yukarıda zikredilenleri toparlarsak bu efsanenin sonucuna göre, Altaylılar ile Kırgızların bir atadan oldukları anlaşılmaktadır. Aslında hâlâ onların içinde Munduz, Dööles, Kuşçu, Törö, Koçkor Munduz, Kara Tumat, Ak Tumat, Börü ve Saruu gibi adı birbirine benzer etnik topluluklar vardır. Bu destandaki Nadulu-şad'ın torunu Bumın, Altay'da Birinci (Göktürk) Türk Kağanlığı'nın kurucusudur. VI-IX. asırlarda Altaylılar ile Kırgızlar, Türk, Uygur Kağanlığı'nın birliği içerisinde yaşar. 200 yıl kadar sonra Altay Türkleri, Yenisey Kırgızları'nın devletine boyun eğmişlerdir. Bundan dolayı Altaylılar ile Kırgızlar arasında adı birbirine benzer etnik karışımların sayısı oldukça artmıştır. Kazak, Hakas ve Karakalpakların etnik yapılanmaları bir süre sonra meydana gelir. Onlarla Kırgız halkı içinde yer alan etnik gruplar arasında adı benzer olanlar az görülür.⁷

Türk boylarının kökeni ile ilgili olarak bilinen ikinci efsanede; Türklerin asıl ataları büyük bir sazlığın dışında yaşamaktadır. Daha sonra onları komşu boyun askerleri kırıp, on yaşındaki çocuğun kollarını ve ayaklarını keserek bir kenara atıp giderler. Ona, dişi bir kurt bakıp büyüterek, düşmanların tehdidinden kurtarır. Bir süre sonra çiftleştiği sakat genci öldürerek Turfan'ın şimal tarafındaki dağda bulunan büyük mağaraya gelerek on çocuk doğurur. Onlar büyüdükten sonra Turfanlı kadınlarla evlenip, her biri kendi boyunu oluşturur. Kurdun on çocuğundan biri olan Aşina, yeteneği sayesinde lider olarak seçilir, daha sonra onun ismi bu

boya verilir. Akabinde Asyan-şad (A-hsien-şad) diye bilinen boy beyi, Aşina (A-shih-na) boyunu bu mağaradan çıkardıktan sonra Juan-juanların hanına vassal olarak bağlanır.⁸

S. G. Klyaştorıny, zikredilen bu iki efsanenin içeriğini analiz ettikten sonra anlatılanlarda gerçeklik payının olabileceğini kabul etmiştir. Bunun dışında yazar, her iki efsanenin içinde Türklerin kökeninin kurttan türeyişinin dışında, boyların yok edilmesini, düşmandan kaçarak kurtuluşlarını, boyun önceleri on parçadan oluştuğunu, Asyan-şad'ın Türk boylarının tarihinde önemli bir rol oynadığını ve "Türk" etnoniminin sonradan meydana gelişiyile yakın bağ oluşturduğunu ortaya koymuştur.⁹

Bundan başka Türklerin bölgeden çıkışı hakkında Sui shu'da şu tarihî malumatlar vardır: "Tutsiyeyuehin (Türklerin) ataları, Pinliyandin-Hun (P'ing-liang boylarının) bir araya toplanmasından meydana gelmiştir. Boy isimleri Aşina'dır. Şimalî Wei imparatoru Tay u-di (Tai-wu), Tszuyuy tsiyuy-di'yi ortadan kaldırınca, Aşina (boy beyi) beş yüz çadırı kaçarak Juan-juanlara (Cücenlere) sığınır. Bunlar nesilden nesile artarak, Tszin-şan (Altay) dağlarının eteklerinde yaşayarak, demir çıkarıp bu madeni işlemedeki sanatkârlıklarıyla tanınırlar.¹⁰

Diğer tarihî kaynakların verdikleri malumatlara göre; IV. asrın sonlarında Çin'in kuzey-doğusunda yaşayan Syanby (Hsien-pi) boylarından biri güçlenerek Tabgaçlar (Toba) ile siyasî mücadeleye başlar. 386 yılında onların lideri olan Toba Guy, Şimalî Wei Devleti'ni kurmuştur. 431-439 yıllarında Wei imparatoru Tai-wu di, Hunların bakiyelerinden Şen-si ve P'ing-liang'daki Sya (Hsia), Hesi bölgesindeki Şimal Liyan (Liyang) ülkesini alır. Bu iki devletin tarihi hakkında bilgi veren Çin kaynakları, Aşina boy adını ilk kez dile getirmektedir. Tai-wu, 439 yılında Hesin'i ele geçirdiğinde Hun beylerinden Aşina'ya mensup olan Uhuey (Wu-hui), Ançcou (An-chou) ile birlikte önce Şinşang'a (Shan-shan), daha sonra Gao-çang'a (Turfan-Kao-ch'ong) kaçmıştır. 460 yılında Aşina boyu, Juan-juanların baskısı ve gözetimi altında Altay'ın güney eteklerinde göç ettirilmeden bekletilmiştir¹¹.

İkinci efsanenin mazmununa göre Aşina boyunun ortaya çıkışı, Kuzey Çin ve Doğu Türkistan ülkesi ile yakından bağlantılıdır. Bu iki efsanede görülen benzer malumatlar, Aşina gibi ad-etnonimler, önemli bir yere sahip olduğundan gerçeklik payının yüksek bir olasılık taşıdığını ortaya koyar. Bu Türklerin, kurtla olan bağlarını inkâr etmek ve şaşırmaq için hiçbir sebep yoktur. Asya halklarının büyük bir kısmı atalarını aynı şekilde bu hayvanlara bağlamaktadır. Mesela Tibetliler maymunun dişisi ile ormanın ruhunun, Moğollar Gök (Boz) kurt ile Karaca'nın bir türünün, Telesler (Tölesler) kurt ile Hun

padişahının kızının birleşmesi sonucunda atalarının dünyaya geldiğine inanırlar.

Aşina boyu, Altay'a göç ettikten sonra, o dönemde Merkezî Asya'da hükümran olan Juan-juanların hâkimiyeti altında buldukları için vergi ödemişlerdir. Altay dağlarının hayvancılık için uygun olan yaylaları ve zengin demir cevherleri, Türklerin siyasî-ekonomik yönden büyümelerine büyük katkı sağlamıştır.

Aşina soyunun boy beyleri Asyan-şad, Tuu ve Bumın, yüzyıla yakın bir süre içinde hâkimiyet alanlarına yakın olan yerli halklara baş eğdirmişlerdir. Onların boy birliklerinin, siyasî yönden yükselişine bağlı olarak "Türk" adı yeni bir ıstılah olarak kullanılmaya başlanır. Öncelikle Aşina soyunun ak süyekleri (toplumun önde gelen yöneticileri), idarî yetkililer, zamanla boy birliği ve bunlara mensup olan halkın adı olarak, daha sonra ise ülkenin adına dönüştürülerek kullanılır. Bu "bekem-muhkem", "güçlü" manasında kullanılan "Türk" adı, ilk kez 542 yılında Çinli yazarların eserlerinde görülür.

Aşina'nın Türk uruğlarını bir araya getirmesinden (Doğu Türk Kağanlığı'ndan) sonra, Merkezî Asya'da sırasıyla Uygurlar ve Kırgızlar siyasî olarak hâkimiyetlerini tesis ederler.

Büyük Türk Kağanlığı'nın kurucusu olan Bumın, ayrıca başka ülkelerle ticarî ve diplomatik ilişkileri geliştirmeye başlar. 545 yılında Bumın'ın ordasına (karargâhına) Juan-juanların düşmanı Batı Wei İmparatoru Tai tsu'dan elçi gelir. Türklerin elçisi, bir yıl sonra imparatorun sarayına ulaşır. Bumın Kağan buna rağmen ihtiyatlı olarak davranır. Bumın, Juan-juanların hanı Anahuan'a (A-na-kui) açık bir şekilde karşı çıkmak için daha erken olduğu düşüncesiyle, vassalmış gibi görünerek demirden yapılmış boyunduruğu temsili olarak gönderir. Ayrıca Juan-juanlara karşı isyan edenlerin hareketini de bastırmıştır. Cungarya'da yaşayan Tele uruğlarını, 550 yılında isyana teşvik ederek Anahuan'ın Moğolistan'daki merkezini yağmalamaya yöneltir. Yolun yarısına geldiklerinde iyi şekilde teçhiz edilmiş süvari Türk askerleri ansızın saldırıp 50.000 hane Töles'i çaresiz olarak boyun eğmeye mecbur eder. Bu zaferden sonra Bumın Kağan, Juan-juanlara karşı saldırmak için yavaş yavaş hazırlıklara başlar. Anahuan ile çarpışmaya bahane teşkil etmesi amacıyla kızını istemiştir. Buna çok kızan Anahuan "Sen benim demir eriticimsin (işçimsin), nasıl bana böyle bir teklif sunmaya cüret edersin" diye ağır bir cevap verir.¹² Bumın'a da böyle bir cevap gerekmektedir. Daha sonra Anahuan'ın elçisini öldürüp, Batı Wei imparatoru Wen-ti ile Juan-juanlara karşı ittifak kurup, onun kızı Çilege ile evlenir. Bumın, 552 yılının kışında Juan-juanlara saldırmak için hazırlanır ve onları çok ağır bir yenilgiye uğratar. Bu mağlubiyete dayanamayan Anahuan kendini öldürmüştür. Bu zaferden sonra Bumın, "İlin Kağanı-İlteriş" unvanını alır. Böylece 552 yılında Türk (Göktürk) Kağanlığı kurulmuş olur.

Aynı yıl, Bumın Kağan ölmüştür. Onun yerine varisi olarak geçen oğlu Kara Isık Kağan, han olarak bir yıl kadar hüküm sürer. Bumın'ın yerine tahta geçen diğer oğlu Mukan Kağan (553-572) hâkimiyet döneminde Juan-juanları nihâî suretle yener. Onların bir bölümü, Ural'ın batı taraflarına kaçmıştır. Devlet tesis edildikten kısa bir süre sonra, şimalde Kırgızlara, Çiklere, doğuda Tatabılara, Kidanlara ve Oğuzlar-Tatarlara (Şiveylere) boyun eğdirilmiştir. Mukan Kağan'ın döneminde Türk birliği, doğudan batıya, Lyao bölgesinden (körfezinden) Ural'a, güneyden kuzeye Çin'den Baykal'a, Sayan-Altay dağlarına kadar olan bölgede bir araya getirilir.

Batı Türk Kağanlığı

Altay Türkleri'nin batıda yaptıkları saldırıların komutası Bumın'ın küçük kardeşi İstemi'nin (Silzibul, Sincibu) elindedir. O, Cücenleri (Juan-juanları batıda Avar adıyla bilirlen) kovalayarak, 558 yılında Volga boyuna kadar ulaşır. Fakat güneyde Eftalitlerin (Akhunlar-Ye-ta) ülkesinden muhtemel bir saldırı tehlikesi ortaya çıkmıştır. Bunun için İstemi, saldırıyı çaresiz durdurmak ve Orta Asya topraklarına geri dönmek zorunda kalır. Gelişen olaylarla ilgili olarak şöyle bir açıklama yapmıştır: "Ne zaman kaçan Eftalitleri yok edersem, Avarların üzerine askerî birlikleri salarım, onlar benim gücümünden kurtulamazlar".¹³ İstemi Yabgu, Orta Asya'nın doğu bölümünü önceden ele geçirmiştir. Buna vakayinamedeki eski malumatlar delil olarak gösterilebilir. İstemi, Bumın Kağan'ın döneminde "...On boyun (On ok budun) büyük beğlerine başkanlık yapmıştır, on tümen askeri varmış; Hu memleketini ele geçirmek için gitmiş ve kendini "On boy"un kağanı olarak ilan etmiştir".¹⁴ "On cebelü el" (On ok budun) birliği Yedisu'da yaşamaktadır. Tarihî malumatlara göre onların Dulu kanadına¹⁵ giren beşi Çu suyunun doğu tarafında, Nuşibi birliğine dâhil olan beşi ise batı tarafında göç ederek yaşamaktadır.

560'lı yıllarda İstemi Yabgu, Eftaltilere karşı verdiği mücadeleyi artırmıştır. İran şahı Hüsrev'e (I. Anuşirvan'a) kızını verip onunla Eftaltilere karşı bir ittifak yapar. Birbirlerine elçi göndererek ilişkilerini geliştirirler. Firdevsî'nin verdiği malumatlara göre; Türklerin, İran'a gönderdiği elçiler, Eftalit hanı Gatifar'ın emri ile öldürülmüştür. Bu katliamdan bir Türk kurtulmayı başararak kaçıp İstemi'ye durumu anlatır. O, bütün gücüyle saldırıp Taşkent bölgesini ve Çirçik eyaletini alıp Maymurt'un yanından Zerafşan bölgesine gelir. Bu dönemde, Han Gatifar asıl gücünü Buhara şehrinin yanında toplamıştır. Aralarındaki savaş sekiz gün devam etmiş ve Eftalitler yenilmiştir.¹⁶ Olay hakkında Arap tarihçisi Taberî bazı malumatlar vermektedir. Aynı dönemde, Şah Hüsrev'inde hızla saldırıya geçip Eftalitlerin çok sayıda şehri ele geçirdiği zikredilir. İranlılar ile Türkler arasında

anlaşma yapılmış, bu anlaşma hükmüne göre Amuderya'nın kuzeyindeki iller, İstemi Yabgu'ya vergi vermeyi kabul etmişlerdir. Fakat uzun bir süre geçmeden bu iki müttefik devlet arasında düşmanlık başlar. Şah Hüsrev'in, İran üzerinden Bizans'a yapılan ipek ticareti sebebiyle problem çıkardığı ve kervanları engellediği anlaşılmıştır. Ayrıca, bu ülkelerin çok eski dönemlerden beri birbirine düşman oldukları da bilinir.

Bunun dışında, eski "Büyük ipek yolundan" Pers tacirleri oldukça fazla gelir elde etmişlerdir. Sogdlu tüccarlarda bu ticarî zenginliğe aktif olarak yönelenlerdendir. Türk Kağanlığı'nın Orta Asya'daki (Türkistan'da) askerî hareketlerinin bir sebebi de, bu yol üzerinden geçen ipeğin kontrolünü elde tutmak ve ondan yararlanmaktır. Bunun için İstemi'nin rehberi Maniah'ın yönetimindeki Sogdlu grup (misyonu) İran'a gönderilmiştir. Fakat Şah Hüsrev, onların Bizans ile ticaret yapma taleplerine yardımcı olmak şöyle dursun, Sogdluları sorguya çektilerip kervanlarındaki mallara el koyup ipekleri yaktırmıştır.¹⁷ İstemi'nin ricayla göndermiş olduğu ticarî heyetin İran'da gördüğü muamele iyi ilişkileri bitirir. Bunun için 568 yılında İstemi Yabgu, Maniah başkanlığındaki elçilik heyetini Bizans'a gönderir. Onlar, Hazar Denizi'nin kuzeyinden Kafkaslar üzerinden Konstantinapolis'e (İstanbul'a) gelmiştir. Bizans imparatoru II. Justinianus, Türkleri çok sıcak bir ilgi ile kabul edip daha sonra da İran'a karşı oluşturulacak olan ittifakı destekler. O, Türk heyetine Zemarh'ın (Zemerkos) yönetimindeki elçileri de katarak geri göndermiştir. İstemi, 569 yılında Akdağ'da (Doğu Tiyanşan'da) Zemarh'ı otağında kabul edip, Bizans ile yapılacak olan ittifakı onaylamıştır.¹⁸ Bundan başka, Tagma-Tarhan'ın başkanlığındaki heyeti de İstanbul'a gönderir.

Bir süre sonra, İstemi Yabgu'nun ordusu İran'a karşı saldırıya geçer. Talas nehrinde Şah Hüsrev'in elçileri kabul edilmiştir. Onlara, Zemarh'ın önünde gözdağı verip, İran ile eskiden yapılan anlaşma gereğince Eftaltilere verdiği vergiyi bize vermeyi reddedip baş kaldıranak resmî bir suç işledi demıştır. Türk ordusu saldırıya geçerek, İran'ın Cürcaniye'deki birkaç şehri ve limanını ele geçirir. Fakat Bizans, onlara yardımcı olup İran'a karşı saldırıya geçmemiştir. İstemi Yabgu, 574 yılında şah ile barış anlaşması imzalar, anlaşma hükmüne göre iki ülkenin sınırı olarak Amuderya nehri belirlenir. Bunun dışında Hüsrev, önceden Eftaltilere yıllık olarak verdiği 40.000 altını Türklerle ödemeyi kabul etmiştir.¹⁹

İran-Türk savaşının bu şekilde sona ermesi İstanbul'un rahatını pek bozmamıştır. Kısa süre içinde Bizans'tan Türklerle altı elçilik heyeti gelip gider. 578 yılında Valentin'in başkanlığında gelen heyet, Türklerin Bizans'la yaptıkları eski anlaşma gereği (568) İran ile savaşı devam ettirmelerini ister. Fakat başkanları Türksanf, elçilik heyetini hiç de nazik bir şekilde kabul buyurmamıştır. Aksine Türk ordusu, 576 yılında

Uturgurların birlikleri ile birlikte Bospor'u (Bosphorus) ele geçirir. Onlar, Kırım'a ve Bizans'ın Batı Kafkasya'daki topraklarına girmiştir. Buna rağmen Türklerin batıya doğru devam eden askerî hareketleri durmuştur. Daha sonra da kağanlığın içinde karışıklıklar başlamıştır.²⁰

Birinci Türk kağanı Mukan Kağan, 572 yılında ölmüştür. Onun yerine geçen varisi-kardeşi Taspar (Tobo) Kağan'ın (572-581) döneminde merkezî hâkimiyet elde tutulmuş ve güçlü yönetim sergilenmiştir. Onun zamanında, Kuzey Çin'deki Tsi ve Chou ülkeleri 100.000 top ipek vergi öder. Öldükten sonra boylar arasında taht için mücadele başlar. 581-583 yıllarında kağanlığın içerisinde karışıklıklar çıkmış, huzur ve sükûn dönemi bitmiştir. "Hanın yerine halktan kişiler (kara süyek) hâkimiyeti ele geçirmiştir".²¹ Bilinen hâkimiyet anlayışına göre, Mukan Kağan'ın ölümünden sonra tahta oğlunun değil de kardeşinin geçmesi gerekir. Fakat bu düzen bozularak, Taspar'ın oğlu Amrak kağanlığa seçilmiştir. Bundan dolayı taht için mücadele sonraki dönemlere kadar uzamıştır. Sonunda bu sebeplerden dolayı tahta geçmek için talepte bulunan kardeşler (babadan gelen nesep) sona erince, İstemi Yabgu'nun oğlu Tardu Böke (587-603) tahta geçmiştir.

581-588 yılları arasında, Çin'in eskiden dağılan Sui Hanedanı'nın (581-618) yönetimi altında yeniden birleştirilmiştir. Böylece Türklere vergi vermekten vazgeçip, askerî hareketlerini başarıyla durdurmuşlardır. İran, 588 yılında Herat önlerinde Batı Türkleri'ni ağır bir yenilgiye uğratar. 590 yılında Bosphorus'u tekrar ele geçirerek geri almıştır. Bu iç ve dış sebepler sonucunda Birinci Türk Kağanlığı, Böke Kağan öldükten sonra 603 yılında resmî olarak iki kağanlığa (batı ve doğu kağanlığına) bölünür.

Batı Kağanlığı'nın toprakları Yedisu, Çu-Talas nehri ve Merkezî Tengri dağları idi. Onların birliğine, Altay, Cungarya, Doğu Türkistan'dan Sirderya'ya, kuzeyde İrtiş'ten kuzey Ural-İtil'e (Volga'ya) kadar olan ülkeler dâhil olmuştur. Batı Türk Kağanlığı'nın bu sınırlar arasında süregelen savaşları sürekli olarak değişip durmuştur. Merkezi Suyab (Tokmak'ın yanındaki Ak Beşim harabesi) şehir halkını ise Cungarya ile Talas-Karadağlar arasında yaşayan "On ok budun"u oluşturur.²²

Batı Türk Kağanlığı müstakil bir şekilde, 603 yılında resmî olarak kendi toprakları dâhilinde tahta Tardu Böke'nin torunu Tarman Çora Kağan'ı geçirir. O, Dulu ve Nuşibu boy birliklerinin eskiden beri devam eden mücadelelerini durdurabilmek için ülkeyi üç bölgeye böler. İki küçük kağanın biri ülkenin doğu (otağı Yıldız nehri bölgesinde) tarafını yönetirken, diğeri batı (otağı Taşkent'in yanında) tarafını idare etmeye başlamıştır. Tarman Çora ülkenin merkezî bölgesini alarak, iki küçük kağanı da vassal statüsünde

kendisine tabi kılmıştır.²³

Fakat kağanlıkta siyasî durum gittikçe kötüleşmeye başlamıştır. Cungarya'da yaşayan Tele uruğları isyan çıkarıp kağanlıktan ayrılmışlardır. Onlar, kervanları yağmalayıp ticarî ilişkilere engel olmuşlardır. Doğu Türkistan, Orta Asya'nın şehirleri ve Çin ile bağlantı kurmaya başlar. Ayrıca kağanlığın batı bölümünün küçük kağanı Tardu Böke'nin torunu Ceguy, anlaşma gereği Çin'e evlenmek üzere elçi göndermiştir. Bu durumdan faydalanabilmek için imparator, ona "büyük han" unvanı, ak ferman ve bambu baykuşu²⁴ vermek için heyet görevlendirir. Fakat onları Dulu ak süyekleri (yönetici kadrosu) esir alarak acımasızca öldürür. Heyetten sadece bir elçi kaçıp kurtulmayı başarmış ve Ceguy'a olup biten olayları anlatmıştır. O da askerî birlikleriyle saldırıya hazırlanıp Tarman Çora Kağan'ı yenerek, Batı Türk Kağanlığı'nın tahtını ele geçirmiştir. Tarman Çora, doğu tarafına doğru kaçmaya ve bölgeyi Çinlilere vermeye mecbur kalmıştır. Daha sonra, Doğu Türk kağanının isteği üzerine öldürülür.

Ceguy (Tou-chi) Kağan'ın (610-618) yönetiminde ülkenin siyasî durumu iyileşmeye başlar. Sogd ve Tarım bölgeleri arasında yer alan beyler tekrar Batı Türk Kağanlığı'nın tabiiyeti altına girer. Bir kez daha Turfan tamamen Çin'in yönetimini kabullenmek zorunda kalır.

Ceguy'un küçük kardeşi Ton (Tong-T'ung) Yabgu (618-633) döneminde, Batı Türk Kağanlığı siyasî yönden büyük bir yükseliş dönemi yaşamıştır. Gerçekte kendi kağanlığını sağlamlaştırabilmek için çeşitli reformlar yapar. 618 yılında, mahallî (yerel) beyler ve idarecileri, kağanlığın görevlileri haline dönüştürmek için onlara çeşitli unvanlar verilir. Mahallî hâkimleri takip edebilmek amacıyla hükümet temsilcileri seçilmiştir. Bu döneme kadar vergileri toplayan hâkimler verginin yarısını alırken, bundan sonra kağanın temsilcileri vergileri toplamaya başlar. Kalanları görevden alınarak, yerlerine Türk beyleri getirilir. Mesela, 605 yılında Taşkent eyaletinin hâkiminin yerine idareci olarak Dele (Tele) adındaki Türk soylu birisi atanır.²⁵ Kağan, öz kızını Semerkant'ın güçlü hâkimine gelin olarak vermiştir. Bu suretle, Tong Yabgu zikredilen tedbirlerle ülkeyi bir birlik altında toplar.

Daha sonra, (619 yılında) Cungarya'da yaşayan Tele boylarının tekrar kağanlığa katılmaları sağlanır. Bunun neticesinde ülkenin doğu sınırları Altay'a kadar uzanır.

Tong Yabgu, batıda İran'a karşı başarılı bir saldırı düzenlemiştir. 616-617 yılında Şah'ın kumandanı Simbat Bagratuni, Toharistan'ı işgal ettiğinde kağan, Eftalitlere yardım için gider. Toharistan, İranlılar'dan temizlenip, buralara idareci olarak Tong Yabgu'nun oğlu Tardu şad atanır. Bunun dışında batıdaki Türk askerleri, Afganistan'ın ve Hindistan'ın kuzey-batı bölümünü kağanlığın topraklarına dâhil ederler.

Tong Yabgu, 615 yılında Bizans imparatoru İrakliy

(Heraklius) ile İran'a karşı ittifak anlaşması imzalanmıştır. Bir yıl sonra Türk ordusu, Hazarlar ile birlikte Derbent'i alır. Daha sonra onlar, Bizans ordusu ile birlikte Tiflis'i kuşatırlar. Fakat burayı ele geçirememişlerdir. 618 yılında Tong Yabgu, Tiflis'i almıştır. Daha sonra kağan, karargâhına geri gelmiştir, oğlu Börü şad askerî harekâtı devam ettirerek Agvan'a girmiştir: Türklerin bu kolu, Kafkaslar'da devam eden saldırılarla bölgeyi sadece yağmalamamış, bu topraklar daha sonra kağanlığa dâhil edilmiştir. Gerçekleştirilen hareketle ilgili olarak Tong Yabgu: "Eğer o memleketin beyleri ve hâkimleri, oğlumu barışla karşılarsa, ülke halkı baş eğerse onlara orada yaşamaları ve bana hizmet etmeleri için izin veriniz"²⁶ demiştir. Agvanların bu talebi kabul edilir. 630 yılında Türk ordusu, Ermenistan'a girmiştir. Fakat Türk Kağanlığı'nın iç işlerindeki karışıklıktan dolayı Kafkaslar'dan geri dönmek zorunda kalır.

630 yılının başlarında Çin seyyahı Syuan Tszan, Tong Yabguyla Suyab şehriden uzak olmayan bir yerde av yaptığı sırada karşılaşmış ve şöyle demiştir: Kağan gök ipekten çapan (kaftan) giyinmiştir... Kimkaptan²⁷ çapan giymiş, saçları örülmüş iki yüzden fazla tarhanla birlikte yürümektedir. Diğer askerler deriden işlenen zırhları, kürk şapkaları (kalpakları) giymiş, savaş (ay) baltaları, yay ve bayrakları (tuğlar) tutuyorlardı, onların atları en iyilerindendi"²⁸. Fakat bu, kağanın beyliğinin dışarıdan görülen ihtişamı (şanı şevketi) idi. O yılın başında, ülke topraklarında karışıklıklar çıktı.

Batıda uzun süren savaşlarda kağanlığın halkı iyice fakir düşmüştür. Kendi gücüne ve zenginliğine bağlı olarak mücadele veren Tong Yabgu hizmetindekilere sert muamelelerde bulunmaya başlamıştır. Onu koruyup kollayan Nuşibu ile Dulu boy birliği bundan gücümüşür. Doğu Türk Kağanlığı, Beşbalık şehrini ele geçirdikten sonra İrtiş boyundaki Karluklar, onların arkasından merkezî beyliğe karşı Dulu uruğları isyan etmiştir.²⁹ Bu durumdan faydalanan Tong Yabgu'nun (öz) abisi Külüg Sibi Bahadır, Duluların birlikleri ile 630 yılında kağanı öldürüp tahtı ele geçirmiştir. Fakat ülkedeki iç karışıklıklar sona ermez. 630-634 yılları arasında Batı Türk Kağanlığı, Amuderya'nın güney taraflarında ele geçirdiği yerleri ayırır. Nuşibu ve Dulu boylarının hâkimiyet mücadeleleri sırasında Külüg Sibi Kağan, 631 yılında öldürülmüştür. Daha sonra kısa süre içinde tahta iki kağan (İrbis Bolun Yabgu-Han ve Nişu Dulu-Han) geçer.³⁰

634 yılında Dulu Han'ın kardeşi İşbara Hılaş (Tölis Şad) hâkimiyeti ele geçirmiştir. O, Nişibu ve Dulu hâkimlerinin çıkardıkları isyanları bastırabilmek için kağanlığı on bölgeye ayırarak, yöneticiler hazırlamıştır. Bunların her birine hâkimiyet alameti olarak altın payza ile ok ve mühür vermiştir. On ayrı

bölgeye birer birer şad atanır. Daha sonra ülke toprakları iki ayrı bölüme ayrılarak, Çu nehrinin doğu tarafındaki Dulu boyları Çjogo'ya, batı tarafındaki Nuşibiler ise Sığın'e baş eğdirilir.³¹ Fakat kağanlığın bu reformları ülkenin içinde bulunduğu durumu değiştirmez.

638 yılında Dulu boyları, merkezî beyliğe gönderdiği şadlardan (Aşına boyundan seçilirlerdi) birini kağan olarak seçmiştir. Kan dökülen çarpışmalardan sonra İşbara Hılaş Kağan, Fergana'ya kaçıp 639 yılında ölür. Ondan sonra tahta sırasıyla, Hılaş Kağan'ın oğlu İl Külüg-şad İrbis (İlbars) Han, onun baba tarafından akrabası Bahadır İrbis İşbara Yabgu-Han ve Hılaş Kağan'ın torunu İrbis Şeguy Han geçmiştir. Bunların döneminde boylar arasında ve Aşına sülalesi içinde yeniden çekişmeler hız kazanır. Batı Türk Kağanlığı'nın Çin'e tabi olmayan son kağanı Börü-şad'ın oğlu Nivar İşbara Yabgu (651-657 yıllarında) han olur. Onun döneminde Çinle Batı Türk Kağanlığı arasında uzun süre mücadele devam etmiştir.

Çin'in Tang Sülalesi, 630 yılında Doğu Türk Kağanlığı'na boyun eğdirdikten sonra batı bölgelerini alma siyasetine yönelir. 640 yılında, Çin askerleri, silahlı Tele ve doğudaki Türk askerleri ile birlikte Turfan şehrine saldırarak ele geçirmişlerdir. Artık sıra Batı Türk Kağanlığı'na gelmiştir. İmparator Tay tzung (T'ai-tzung), Doğu Türkistan'daki Batı Türkleri'ne bağı olan küçük yerleri almak için harekete geçer. Asıl birlikleri, Beşbalık'ı ele geçirecek Cungarya'ya girer. Nivar Kağan, Talas suyunun yukarısında Ming bulak bölgesinde Çinlilere karşı saldırıya geçer. Bu kağan, Cungarya'nın büyük bölümünü işgalcilerden boşaltıp, Beşbalık'taki Çin askerlerine karşı birlikler sevk etmiştir. Bundan dolayı Tang imparatoru, 652 yılında 20.000 Çinli, 50.000 Oğuz askeriyile Batı Türkleri'ne karşı asker sevk eder. Bu dönemde Nivar Kağan, Toharistan yöneticisinin isyanını bastırıp gücünü tekrar toplayarak Çin'e karşı harekete geçmiştir.³² Çinlilerin, 655 yılında İli nehrinin batısına doğru olan hareketleri durdurulmuştur. Bunun üzerine imparator T'ai-tzung, Batı Türkleri'ne karşı yedek güç gönderir. 656 yılında, Çin'in yeni başkomutanı olan Su Dinfan'ın yaya birlikleri, Uygurlar ve doğudaki Türk atlıları ile Batı Türkleri'ne karşı aktif saldırı hareketine başlamıştır. Onlar, İli deryası boyunda Nivar Kağan'ı yenilgiye uğratmışlardır. Daha sonra Batı Türk Kağanlığı'nın askerleri iki defa yenilgiye uğrayıp, Çu suyunu doğru çekilmişlerdir. 657 yılında bu bölgedeki savaşta, Nivar Kağan ağır şekilde yenilgiye uğrayıp, oğlu ile birlikte Çaç'a (Şaş-Taşkent) kaçarak kurtulmayı başarır. Ama, şehir hâkimi onları tutsak alarak, Çinlilere teslim etmiştir. Nivar İşbara Yabgu-Kağan, 659 yılında esir iken ölür.³³

Çin hükümeti, Batı Türk Kağanlığı'nı bölgesel hâkimlere paylaştırılıp, bu bölgelerin başına kendi taraftarlarını getirmiştir. Fakat onlar merkezden uzakta dağlarda-bozkırlardaki göçmenleri bir araya getirip

yönetememişlerdir. Batı Türk Kağanlığı küçük boy birlikleri ve idarî parçalar şekline dönüşür.³⁴ Böyle olsa da kağanlık ortadan yok olmamıştır. Aşına boyunun temsilcileri bu tahtı çok eskiden beri ellerinde tutmaktadırlar. Ama onların elindeki beylik zamanla yok olup gitmiştir. Batı Türk Kağanlığı'nın yirmi üçüncü kağanı, 704 yılında Kulan şehrinde öldürülür. Yedisu ve Merkezî Tiyanşan'daki beyliğin yönetimi, Türkeş boyunun idarecilerinin mensup olduğu sülaleye geçmiştir.

NOTLAR

*“Türk Medeniyeti: Tarih, Bugün ve Gelişme Perspektifleri Kongresi” (23-25 Mayıs, Almatı), El Farabî Üniversitesi, Tarih, Arkeoloji ve Etnoloji Fakültesi, Kazakistan, 1998.

** *Kırgızistan İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Öğretim Üyesi.*

*** *Abulay Han Uluslararası Alem Dilleri Üniversitesi, Tarih Fakültesi Türkistan Tarihi Bölümü Öğretim Görevlisi.*

KAYNAKLAR

¹ Çince adların okunuşlarında Rusça telaffuz ve yazılış şekilleri esas alınmıştır.

² Farklı Çin kaynaklarında 17 kardeş olarak geçmektedir. Dönemle ilgili bilgi için bkz, A. Taşağıl, *Göktürkler*, Ankara, s. 1995, s. 10, 11; S. Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara, 1997, s.7-14.

³ N. Ya. Biçurin, *Sobranie Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, C.I, Moskva-Leningrad, 1950, s. 221-222.

⁴ N. A. Aristov, “Zametki ob Etničeskom Sostave Tyurskih Plemen Narodnostey Svedeniya Ob ih Çislennosti”, *JS*, Spb., 1896, Vıp. III-IV, s. 278-279.

⁵ S. E. Yahontov, “Drevneyşee Upominaniya Nazvaniya “Kırgız”, *SE*, 1970, No 2.

⁶ S. V. Kisilev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibirii*, Moskva, 1951, s. 494.

⁷ Son yıllarda yapılan araştırmalar, bu etnik yakınlıkların az değil aksine bilinenden çok daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır (m.k-aktaran).

⁸ N. Ya. Biçurin, *a.g.e.*, s. 220-221.

⁹ S. G. Klyaşorniy, “Problemy Ranney İstorii Plemeni Türk (Aşına)”, *Novoe v Sovyetskoy Arheologii*, Moskva, 1965, s. 278.

¹⁰ *Vostoçnyy Turkestan v Drevnosti i Rannem Srednevekove*, Moskva, 1992, s. 121.

¹¹ *A.g.e.*, s. 122, 134.

¹² N. Ya. Biçurin, *a.g.e.*, s. 228.

¹³ *Vizantiyskie İstoriki*, Sank Petersburg, 1860, s. 368

¹⁴ *İstoriya Kırgızskoy SSR*, C. I, Frunze, 1984, s. 222.

¹⁵ Bilindiği gibi Kırgızların sosyal yapısı kollara ayrılmıştır. Kırgızlar Ong (Sağ) ve Sol kol olmak üzere iki kola bölünür. Bunların dışında bir de İçkilikler olarak bilinen diğer kol vardır. Her kol içinde kalan boylar farklıdır. Aralarında akrabalık bağları mevcuttur. Kolların ayrımını etnik, kültürel ve coğrafi sebeplere dayandıran ilim adamları mevcuttur. Aynı şekilde bir ayırım Kazaklar arasında da görülür. Onlar ise (büyük, orta, küçük) cüze ayrılmış ve farklı boy birliklerinden meydana gelmişlerdir. (m.k)

¹⁶ L. N. Gumilyev, *Drevnie Tyurki*, Moskva, 1993, s. 40.

¹⁷ L. N. Gumilyev, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁸ V. V. Bartold, *Kırgız Cana Kırgızstan Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter*, Bişkek, 1997, s. 426.

¹⁹ Feofilakt Simokatta, *İstoriya*, Moskva, 1957, s. 77-78.

²⁰ *İstoriya Kırgızskoy SSR*, C. I, Frunze, 1984, s. 225-226.

²¹ N. Ya. Biçurin, *a.g.e.*, s. 236.

²² *İstoriya Kırgızskoy SSR*, C. I, Frunze, 1984, s. 217.

²³ *İstoriya Kırgızskoy SSR*, s. 227.

²⁴ Çin imparatoru tarafından gönderilen bu hediyeler, sembolik değer taşımakta ve herbir hediye Çin devlet geleneğine göre çeşitli tabiyet ve makam alametini göstermektedir (m.k).

²⁵ N. Ya. Biçurin, *a.g.e.*, C. II, s. 313.

²⁶ L. N. Gumilyev, *a.g. e.*, s. 199.

²⁷ “Bir tarafı altınla diğer tarafı gümüşle karıştırılarak örülmüş ipek süsleme”. E. Abdullayev, D. İsayev, *Kırgız Tilinin Tüştürdirmö Sözdüğü*, Frunze, 1969, s. 398.

²⁸ *İstoriya Kırgızskoy SSR*, Frunze, 1984, s. 227-228.

²⁹ N. Ya. Biçurin, *a.g.e.*, C. II, s. 284.

³⁰ L. N. Gumilyev, *a.g. e.*, s. 210-211.

³¹ N. Ya. Biçurin, *a.g.e.*, C. II, s. 286.

³² N. Ya. Biçurin, *a.g.e.*, C. II, s. 290-291.

³³ L. N. Gumilyev, *a.g. e.*, s. 242.

³⁴ L. N. Gumilyev, *a.g. e.*, s. 243.